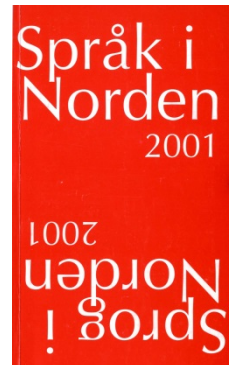

Sprog i Norden

Titel: Åben, implicit og skjult normering i ordbogsarbejde
Forfatter: Ebba Hjorth
Kilde: Sprog i Norden, 2001, s. 137-150
URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/sin/issue/archive>

© Nordisk Sprogråd

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre numre af Sprog i Norden (1970-2004) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Åben, implicit og skjult normering i ordbogsarbejde

Ebba Hjorth

Baggrunden

Baggrunden for de følgende betragtninger er ikke at jeg er medlem af Dansk Sprognævns arbejdsudvalg, men at jeg siden 1991 har været beskæftiget med at udarbejde en stor ordbog i 6 bind over det moderne danske sprog, Den Danske Ordbog (DDO). Arbejdet udføres i Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, og ordbogen følger sig ind i rækken af de store videnskabelige ordbøger som Selskabet siden sin grundlæggelse har udgivet, fx Ordbog over Det Danske Sprog i 28 bind, udgivet i tiden fra 1919 til 1956, og Holbergordbogen i 5 bind, udgivet 1981–1988.

Arbejdet på DDO blev sat i værk på baggrund af en politisk vilje til og en beslutning om at gøre en indsats for det danske sprog i disse europæiserede og globaliserede tider.

Ordbogen bekostes af det danske kulturministerium og Carlsbergfondet i fællesskab med halvdelen til hver. Nyt i den danske ordbogsverden var det at ordbogen skulle udarbejdes på grundlag af et 40 millioner ord stort elektronisk tekstkorpus, og at bevillingen blev givet på grundlag af en fuldt udarbejdet plan over ordbogens anlæg, dens ordforråd, dens metode, dens sprogsyn, dens empiriske grundlag, den tidsforbrug og dens budget.

I denne plan – som jeg i parentes bemærket har været med til at udarbejde – står der bl.a. følgende om principperne for ordbogen:

- * Ordbogen skal dække det nutidige danske sprog til og med udgivelsestidspunktet.
- * Ordbogen skal være en almensproglig ordbog der også medtager de alment brugte fagord.
- * Ordbogen skal dække det skrevne sprog og inddrage det talte.
- * Ordbogen er deskriptiv i sit sigte. Den skal dog være normativ for oplysninger om ortografi og vejledende med hensyn til oplysninger om bøjning, orddannelse, faste vendinger og konstruktionsmuligheder.
- * Ordbogen skal omfatte ca. 150.000 opslagsord.

Alle disse principper indeholder hver sine praktisk leksikografiske problemer som ikke nødvendigvis altid er forudset i en nok så smuk og gennemtænkt teoretisk plan.

Det er dog nok det fjerde af de fem principper der har givet os de fleste overvejelser og de største hovedbrud:

- * Ordbogen er deskriptiv i sit sigte. Den skal dog være normativ for oplysninger om ortografi og vejledende med hensyn til oplysninger om bøjning, orddannelse, faste vendinger og konstruktionsmuligheder.

Det første problem

DDO skal altså iflg. sit kommissorium være normativ for oplysninger om ortografi, altså den skal angive normen, den officielle danske norm, når det gælder stavningen.

Umiddelbart synes det ikke at være en vanskelig opgave. Man slår vel op i den gældende retskrivningsordbog, Retskrivningsordbogen 1996 (RO96), og gengiver opslagsordene i overensstemmelse med den. Men der viser sig snart problemer. Det er jo sådan at en del ord har dobbeltformer. Iflg. den officielle norm er det tilladt både at skrive *dagregn* og

dagsregn. Det ser således ud i RO96:

dag|regn (*el.* dagsregn).

dags|regn (*el.* dagregn).

De to artikler er anbragt på deres alfabetiske plads, de indeholder de samme oplysninger, de henviser til hinanden, og de er i ét og alt parallelle. Der er intet der peger på den ene frem for den anden, de er lige gode. Jeg har valgt at kalde dette for en *åben* normering.

Men hvordan skal man nu håndtere den situation i en ordbog der med hensyn til stavningen skal angive normen. Pladshensyn gør at det ikke er en løsning at anbringe identiske ordbogsartikler to steder i ordbogen, blot med hver sit opslagord. DDO var imidlertid ikke det eneste opslagsværk der skulle løse det problem. Den Store Danske Encyklopædi, som begyndte sit arbejde næsten samtidig med DDO, skulle også tage stilling til problemet *under hvilket opslagsord anbringer vi artiklerne?* Og de to værker var enige om at findes en fælles løsning. Derfor nedsatte vi et lille udvalg bestående af tre personer: Erik Hansen – som repræsentant ikke for Sprognævnet, men for sig selv – Jørn Lund fra Nationalencyklopædien og mig fra Den Danske Ordbog. Vi listede alle de tilladte dobbeltformer, og hver især tog vi nu stilling til hvilken form af de eksisterende dobbeltformer vi foretrak at gøre til "hovedopslagsord". Hvis vi var enige, var problemet løst. Var vi ikke enige, vandt flertallet, hvis altså det ikke lykkedes for mindretallet at vinde mindst én fra flertallet for sit synspunkt og dermed skabe et nyt flertal.

Arbejdet var forbløffende uproblematisk. I langt de fleste tilfælde var vi enige. Det skal understreges at arbejdet blev udført på baggrund af udvalgsmedlemmernes personlige skøn førend DDO's elektroniske tekstkorpus var etableret. Senere undersøgelser i tekstkorpuset har vist at vi stort set havde valgt de former som i korpuset viste sig at være de mest frekvente. Det har

kun været nødvendigt at foretage nogle ganske få korrektioner af de trufne valg.

I DDO kommer de to artikler til at se således ud:

dagregn sb. se ***dagsregn**

og

dagsregn el. **dagregn** sb.

fk. **-en**

regn der ikke falder i byger, men varer hele dagen.

I RO96 var der, som vi så, ikke noget der pegede på den ene af dobbeltformerne frem for den anden. Det er der formelt set heller ikke i DDO. Den ene artikel fungerer som en henvisningsartikel, og i hovedartiklen optræder de to dobbeltformer som sideordnede og ligeværdige former, så vi handler i overensstemmelse med kommissoriet, men man kan alligevel ikke kalde det en *åben* normering som i RO96. Det at oplysningerne koncentrerer sig under den ene form, og den anden form blot fungerer som henvisningsartikel, kan efter min mening næppe undgå at få en *skjult* normerende virkning når man tager den udbredelse som de to værker har og forhåbentlig vil få, i betragtning.

Det andet problem

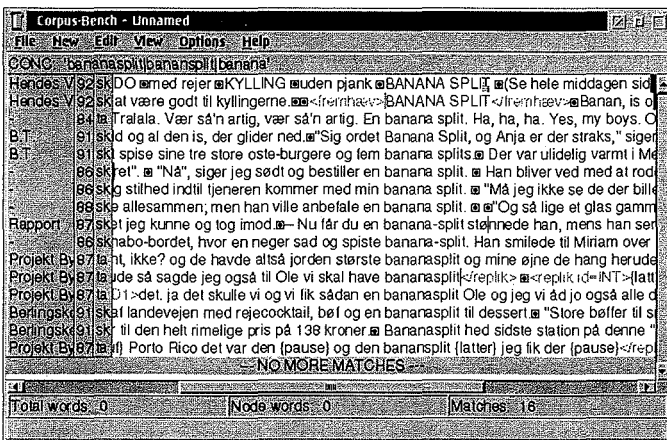
Et andet problem vi får med at angive den officielle norm i DDO hænger sammen med at ikke alle de ord der skal beskrives i ordbogen, optræder i RO, og med at DDO's empiriske materiale ikke altid kan bringes i overensstemmelse med RO's norm.

Lad mig demonstrere det sidste først – og jeg skal måske hér passende understrege at ikke alle de eksempler jeg anvender hører til sproget mest centrale ordforråd, men ligesom overdrivelse fremmer forståelsen, skader enkelhed ikke fremstillingen af problemerne, og enkelheden demonstrerer vanskelighederne lige så godt som sprogets mere komplicerede og centrale ord gør det.

Af RO96 fremgår det at den berømte dessert bestående af bananer der er delt på langs og dækket med is, flødeskum og evt. chokoladesovs, hedder sådan hér:

banan|split -ten

Undersøger vi desserten i DDO's korpus får vi en konkordans der ser således ud:

Ordet forekommer seksten gange i tekstkorpusset. Kun én af de seksten forekomster er i RO96's *danske* form – kunne man vel kalde den. Det ene belæg stammer fra en talesprogstekst, og den samme sprogbruger siger tre andre steder i samme tekstudsnit *bananasplit*. Dertil kommer at sprogbrugeren siger ordet samtidig med at han ler, så formen er noget tvivlsom. Af de esterende femten forekomster er otte særskrevet, fem er skrevet i ét ord, mens to er med bindestreg, hvilket vist snarest bør regnes som sammenskrevet. Hvordan opfylder vi vores forpligtelse til at følge normen i dette tilfælde?

Vi henvender os til Sprognævnet og spørger om det at RO96 kun har *banansplit*, betyder at Nævnet afviser *bananasplit* (i et

eller to ord) som dansk ord. Svaret lyder at *bananasplit* ikke afvises selv om ordet ikke er med i RO96. Nævnet anbefaler dog den sammenskrevne form frem for den særskrevne i overensstemmelse med de almindelige sammensætningsregler i dansk og anbefaler at ordet i bestemt form i så fald hedder *bananasplitten*.

På den baggrund ser artiklen i DDO's artikelbase således ud for øjeblikket (jeg er dog overbevist om at det sidste ord ikke er sagt i denne sag endnu, og at ordet vil blive hevet frem til overvejelse og rettelse adskillige gange endnu):

bananasplit el. banansplit sb.

fk. -ten, - el. -ter, -tene el. -terne

dessert bestående af en banan der er delt på langs og dækket med is, flødeskum og evt. chokoladesovs især i formen *bananasplit*.

HIST: sidsteled eng. *split* 'delt, flækket genstand o.l.'

Men har vi opfyldt vores forpligtelse med denne formulering? Ja det har vi vel. Vi angiver de to former 'bananasplit' og 'banansplit' side om side. Vi nævner ganske vist den udbredte først, men ellers er der ikke noget i artiklen der peger på den ene form frem for den anden. Det er en *åben* normering, mens man må sige at RO96's normering i dette tilfælde er *implicit*. Man kan altså – uden at det afvises af Sprognævnet – bruge en mere engelsk form af et ord, blot man overholder det danske sprogs regler for orddannelse og bøjning. Den implicitte normering ligger i at reglerne for orddannelse og bøjning udledes af oplysninger andre steder i RO96.

Men hvis denne beskrivelse er rigtig, hvad så med ord der ikke står i Retskrivningsordbogen?

En lang række grundstoffer og andre kemiske stoffer er medtaget i RO96. I overensstemmelse med den normering der for disse ord udtrykkes, har Den Danske Ordbog valgt at beskrive kemikernes private ortografi således:

klor sb. (uofficiel stavemåde, alm. blandt kemikere: ehlor)

fk. el. itk. **-en** el. **-et**

grundstof nr. 17 symbol: Cl; hører til halogenerne □ *freon spaltes i frit ustabil klor, som "æder" ozonen* Jørgen Steen: Geografi i syvende Lærerens bog (1989)

• gulgrøn og giftig luftart med stikkende lugt; kemisk særdeles reaktionsdygtig □ *Forslagsstillerne henviser til .. udslippet af 150 kg klor i efteråret 1978, hvor 14 mennesker måtte indlægges til observation for klorforgiftning* Status 1985, *I dagligsproget hedder det "der er klor i vandet", selvom der egentlig er tale om chlorundersyring* Paul Jespersgaard: Kemi 1 (1988).

AFL: SUFF: →sb. **klorat**, **klorid** →vb. **kløre**, **klorere**

SMS: **kloratom**, **-forbindelse**, **-gas**

HIST: af gr. *chloros* 'lysegrøn'

DDO angiver *åbent* at *klor* er den officielle form, mens *chlor* som er almindelig i kemisk faglitteratur, beskrives som uofficiel og tilligemed vil blive angivet med en afvigende skrift der klart understreger at stavemåden ikke er i overensstemmelse med den officielle ortografiske norm. Men for mange af de kemiske betegnelsers vedkommende som ikke er medtaget i RO96, er den gængse ortografi blandt fagfolk *ikke* i overensstemmelse med den ortografi som Sprognævnet ville angive hvis ordet kom med i en kommende retskrivningsordbog. Et eksempel på denne situation er ordet *efedrin*.

efedrin sb.

itk. **-et**, **-er**, **-erne**

stof som får hudkarrene til at trække sig sammen og bronkierne til at udvide sig, og som bl.a. bruges i behandlingen af astma, hofeber og nældefeber især i sg. □ *Drypning med efedrin næsedråber .. kan bedre luftpassagen og modvirke smerterne.*

HIST: af *Ephedra* '(planten) ledris' og *-in*

Ordet er ikke med i RO96. I DDO har vi valgt formen *efedrin*.

Men kemikerne vil gerne skrive *ephedrin*. Hvilken status har så en sådan ortografi? Er den i modstrid med den *implicitte* ortografiske norm og dermed uofficiel, eller er den accepteret?

Bøjning

Jeg vil nu beskæftige mig med en anden oplysningstype, nemlig bøjning.

Åben normering

Ordet *job* er i RO96 beskrevet således:

job -bet, job, -bene

Normen er *åbent* angivet. Ordet er intetkøn, og det hedder *job* i ubestemt flertal og *jobbene* i bestemt flertal. Vi husker nu at DDO skulle være deskriptiv i sit sigte, men normativ for oplysninger om ortografi og vejledende med hensyn til oplysninger om bøjning. Der rejser sig derfor det principielle spørgsmål:

Er bøjningsformerne i RO96 officiel ortografi? Angiver bøjningsoplysningerne i RO96 normen? Er de bøjningsoplysninger der meddeles i RO96, de officielle, og er alle andre uofficielle?

Hvis svaret på dette spørgsmål er ja, skal DDO både angive normen, vejlede om brugen og beskrive virkeligheden. Det har vi valgt at gøre således:

job sb.

itk. **-bet**, - el. (uofficielt) **-s**, **-bene** el. (uofficielt) **-sene**

1 fysisk el. åndelig virksomhed som man til stadighed udøver for at forsørge sig selv (og sin familie) fx som ansat i en virksomhed = mere formelt arbejde; typisk: *civilt ~, krævende ~, nyt ~, spændende ~, hårdt ~, fast ~; bestride et ~, få tilbudt et ~, miste sit ~, søge ~, passe sit ~, ~ og uddannelse, ~ og karriere, ~ inden for det offentlige* *Et godt job med masser af penge ville da være dejligt, Hun var lykkelig for sit job som ekspedient i Magasin*

· sted hvor man udøver denne virksomhed = arbejdsplads uden pl.;
typisk: *være på ~* □ *For os er det en stor forskel at arbejde samme
sted, fordi vi nu kan køre sammen til og fra jobbet.*

2 opgave el. stykke arbejde der skal udføres fx på arbejdspladsen el. i
hjemmet = arbejdsopgave □ *Siden jeg var ti år, har det været mit job
at dele gaver ud [: til jul].*

AFL: til bet. 1 SUFF: → vb. **jobbe** → adj. **jobmæssig**

SMS: **jobfunktion**; til bet. 1 **jobannonce**, **-marked**, **-rotation**,
-situation, **-søgning**; ***bi-**, **deltids-**, **drømme-**, **fritids-**, **fuldtids-**,
halvdags-, **kvinde-**, **lærer-**, **mande-**, **rengørings-**, **sekretær-**, ***skåne-**,
vikar-, **ønskejob**

Ubestemt pluralis *jobs* er kolossalt frekvent i DDO-korpusset, og
bestemt pluralis *jobsene* forekommer, især i talesprogsteksterne.
Vi angiver RO96's bøjningsformer og meddeler hvad materialet i
øvrigt viser, og vi beskriver disse alternative bøjningsformer som
uofficielle.

Implicit normering

I RO96 er bøjningsoplysninger for en lang række sammensatte
substantiver, verber og adjektiver ikke eksplicit angivet.
Bøjninger skal i disse tilfælde findes under substantivets, verbets
og adjektivets sidste sammensætningsled. Således skal bøjnings-
oplysninger til substantivet *lagkage* findes under substantivet
kage, bøjningsoplysningerne til verbet *gennemtære* skal findes
under verbet *tære*, og bøjningsoplysningerne til adjektivet *køre-
klar* skal findes under adjektivet *klar*. Denne *implicitte* angivelse
af normen er pladsøkonomisk, men efter min mening ikke særlig
brugervenlig. Dertil kommer at man meget let – med den plads-
besparende notation – implicit kommer til at beskrive former
som ikke forekommer i sproget. Et eksempel:

skøn|litteratur

litteratur -en, -er

Om bøjningsoplysningerne i RO hedder det i vejledningen side 18: *Ved substantiver er der givet oplysning om bestemt form singularis og ubestemt form pluralis når disse kendes* (min udhævning). Man kan altså udlede af RO96 at ordet skønlitteratur kendes i flertal. I DDO's korpus er der 84 forekomster af ordet *skønlitteratur*, men inden af dem er i flertal.

På baggrund af at bøjningsoplysningerne i RO96 for dette ord er implicitte, har vi på DDO valgt at lade vores materiale kombineret med introspektion være bestemmende for udformningen:

skønlitteratur sb.

fk. **-en**

litteratur i form af poesi, prosa el. drama, skrevet med et kunstnerisk sigte og ofte helt el. delvis opdigtet = digtning mods.: faglitteratur; typisk: *dansk ~ Tidligere blev faglitterære forfattere ikke tillagt nogen større betydning, det var ligesom lidt finere at skrive skønlitteratur.*

Skjult normering

Ved fremmedord der ender på stum konsonant eller **-c**, er det ifølge RO96's retskrivningsregler § 6.5 tilladt at bruge en apostrof foran en dansk endelse. I den alfabetiske del af ordbogen kommer denne regel til syne således:

elegantier -en, -er (jf. § 6.5)

Denne notationsmåde kommer til at fungere som en *skjult* normering. Formelt set er de to former – med og uden apostrof – ligestillede, men i praksis vil formen uden apostrof vinde frem, fordi formen med apostrof kræver et opslag bag i bogen i reglerne, og det gør den almindelige bruger ikke. I DDO har vi valgt at beskrive denne norm *åbent*, således:

elegantier sb.

fk. **-en** (el. **-'en**), **-er** (el. **-'er**), **-erne** (el. **-'erne**)

person med særlig elegant fremtræden el. væsen; person der udmærker sig som særlig elegant, raffineret el. inden for sit felt *Bjørn Puggaard-*

Müller blev 67 år. Han var elegantieren på de danske revy-scener.

Jeg skal til sidst give et par eksempler på hvordan DDO uden for de snævert ortografiske problemer har valgt at manøvrere i det vanskelige krydsfelt mellem norm, usus og vejledning

Konstruktion

Verbet *udarte* har to beslægtede betydninger, dels betyder det *udvikle sig på en uheldig måde især om situationer, begivenheder e.l.*, dels betyder det blot *udvikle sig*. De to betydninger afspejler sig i to forskellige valensmønstre og i forskellig brug af hjælpeverbum:

udarte vb.

-r, -de, -t

udvikle sig på en uheldig måde især om situationer, begivenheder e.l. [NGT udarter (til/i NGT); hjælpevb.: være, NGT udarter sig (til/i NGT) (konstruktionen med *sig* regnes af nogle for ukorrekt; hjælpevb.: have) *Jeg er ked af det, men det forekommer mig, at dette her er ved at udarte til det rene goddag-mand-økseskaft, De ægteskabelige skænderier i lejligheden udartede sig til håndgemæng*
• udvikle sig [NGT udarter sig (til/som NGT)] *denne sene fredag aften [bød] på gedigent og glødende håndværk, der udartede sig til én stor hyldest til rocktraditionen.*

AFL: SUFF: → sb. **udartning**

Imidlertid breder den refleksive brug sig til betydningen *udvikle sig på en uheldig måde*, en udvikling som mange ikke kan lide. Derfor vejleder vi ordbogsbrugeren med formuleringen “konstruktionen med *sig* regnes af nogle for ukorrekt”.

Betydning

Ord skifter betydning. Nogle glæder sig over at det sker, ser det som et tegn på at sproget er levende. Nogle opdager det næppe, mens andre raser over sædernes forfald.

DDO's deskriptive sigte forpligter os naturligvis til at beskrive betydningsudviklingerne. Det kan se således ud:

betænksom adj.

-t, -me

1 som tænker på og tager hensyn til andre om personer jf. hensynsfuld

det var sødt og betænksomt af hendes far at give ham det arbejde som vidner om tanke på andre *[det falder] naturligt at pege på et medlemskab af Det kgl. Haveselskab som en betænksom julegave.*

2 (denne brug regnes af mange for ukorrekt) = ***betænkelig** *Der er dog flere ting, som gør aktieeksperterne betænksomme ved direkte at anbefale investorerne at købe aktien på nuværende kursniveau.*

AFL: til bet. 1 SUFF: → sb. **betænksomhed**

Den accepterede betydning af ordet *betænksom* er beskrevet i betydning 1, mens den anden betydning som vidner som sammenfald med ordet *betænkelig*, er beskrevet i betydning 2. Det er det deskriptive sigte der opfyldes, men vi tilføjer en oplysning om at *denne brug regnes af mange for ukorrekt.*

Det kan også se således ud:

bjørnetjeneste sb.

fk. -n, -r, -rne

1 handling som er velment, men som gør mere skade end gavn

Når nutidens forældre overforkæler deres børn, gør de dem og samfundet en bjørnetjeneste Politiken 1998.

2 handling som er til stor hjælp for nogen; stor tjeneste (denne brug regnes af mange for ukorrekt) *Hvis du kan nå at rette opgaven til næste weekend, så gør du mig virkelig en bjørnetjeneste* Søndagsavisen 1992.

HIST: efter en fabel af La Fontaine om bjørnen som kom til at slå sin sovende herre ihjel da den ville jage en flue på hans pande væk med en sten

Disse *åbentlyst normerende* bemærkninger rundt omkring i ordbogen er altså anvendt for at opfylde kravet til ordbogen om at den skal vejlede brugeren i ordenes anvendelse.

Til sidst vil jeg gerne give et – morsomt – eksempel på hvordan man kan arbejde *helt* i det skjulte som ordbogsredaktør og udøve sin egen helt personlige normeringsvirksomhed helt inde i sjælen på ordbogsbrugerne, måske endda uden at det bliver opdaget.

Som gennemlæser af artikler stødte jeg en dag på denne betydningsbeskrivelse:

fædrelandssang sb.

fk. -en, -e, -ene

sang hvis tekst forherliger fædrelandets historie, natur e.l. jf. nationalsang *Efter rektors tale kommer et kor af udvalgte elever frem og synger nogle kedsommelige fædrelandssange.*

I modsætning til redaktøren holder jeg utrolig meget af fædrelandssange, synger dem ofte og gerne, så for ikke at ende i den modsatte grøft, nøjedes jeg med at ændre verbet, men lod citatet stå.

fædrelandssang sb.

fk. -en, -e, -ene

sang hvis tekst beskriver fædrelandets historie, natur e.l. jf. nationalsang *Efter rektors tale kommer et kor af udvalgte elever frem og synger nogle kedsommelige fædrelandssange.*

Jeg har i dette indlæg beskrevet *åben, implicit og skjult normering i ordbøger*, det vil sige i Retskrivningsordbogen 1996 og i Den Danske Ordbog. Jeg sagde indledningsvis at forudsæt-

ningerne for betragtningerne ikke er mit medlemskab af Sprognævnet, men mit arbejde på DDO. Jeg vil dog gerne tilføje at den egentlige forudsætning for indlægget er det gode og meget tætte samarbejde der er mellem Sprognævnet og DDO. Iflg. sagens natur har vist ikke mange brugt og nærlæst RO96 så flittigt som DDO's redaktører, og ikke mange mennesker har stillet så irriterende og vanskelige spørgsmål til det tålmodige Sprognævn som DDO's redaktion.

Hvad jeg har peget på og stillet af spørgsmål i det foregående, har alt sammen været ud fra et ønske om at begge ordbøger, Retskrivningsordbogen og Den Danske Ordbog, bliver så gode som muligt og opfylder deres formål i så høj grad som muligt.

PS: i DDO-artiklerne er udtaleangivelser udeladt, etymologiske oplysninger og kildeangivelser er kun medtaget i nogle tilfælde.